Legal Research, Vol 29, Issue 115, 2026: 33-50 Print ISSN: 1024-0772 Online ISSN: 3060-5911

Journal of Legal Research
https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/

Orginal Article

Analysis of Nature of Judicial Presumption

Mahdi Hasanzadeh[1]

Highlights

- A judicial presumption is a form of evidence that, if it convinces the judge, proves the subject matter of the lawsuit. It can also serve to supplement other forms of evidence, aiding the judge in ascertaining the facts of the case.
- The definition of a judicial presumption in the Civil Code is broad enough to encompass any factor that assists the judge in determining the facts of the case; however, this definition excludes matters that are specifically designated by law as distinct forms of evidence.
- The term "judicial presumption" applies to any element that aids the judge in uncovering the truth—even if that element is isolated or weak—though, naturally, such evidence exerts a significant impact on the proceedings and the proving of the subject matter of a claim only when it manifests as a collection of strong presumptions.

ABSTRACT

Introduction

To analyze the Civil Code's definition of a judicial presumption (Articles 1322 and 1324), it is necessary to examine factors such as the meaning of "circumstances," whether the presumption is simple or composite, and the role of the judge's opinion. Such analysis is essential for understanding the nature of judicial presumptions within our legal system. Furthermore, comparing judicial presumptions with other forms of evidence can aid in gaining a deeper understanding of this evidentiary tool. The Civil Code (Articles 1321 and 1324) employs the term "circumstances" when defining presumptions in general and judicial presumptions in particular; this raises the question of what exactly is meant by this term. Clarifying this term is crucial for determining the scope of the presumption's applicability to specific instances. A judicial presumption is a form of evidence capable of revealing the facts of a case to the judge, thereby serving as the basis for a ruling or contributing to the proof of the subject matter of the dispute. However, this type of evidence possesses unique characteristics that distinguish it from others. Its most significant feature is that, unlike other forms of evidence—which rely on a uniform element applicable across various types of lawsuits—judicial presumptions manifest in a vast and diverse array of instances that cannot be exhaustively listed. These instances may vary depending on the specific case, yet all of them may be invoked under the category of judicial presumption.

How to Cite: Hasanzadeh, Mahdi, "Analysis of Nature of Judicial Presumption", Legal Research, Vol. 29, No. 115, 2026, pp: 33-50.

DOI: https://doi.org/10.22034/jlr.2018.113123. Received: 02/01/2018-Accepted: 12/03/2018

1. Professor of Law, Faculty of Law, University of Qom, Qom, Iran
Corresponding Author Email: m.hasanzadeh@qom.ac.ir

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Methods
Judicial presumption is introduced and defined in Articles 1321 and 1324 of the Civil Code as a recognized form of evidence for proving a claim. The lack of clarity and the broad scope of this definition have led to uncertainty, ambiguity, and divergent opinions regarding the identification of this form of evidence compared to others. Consequently, it is essential to meticulously examine the Civil Code's definition of judicial presumption. Such an analysis enables us to identify the constituent elements of a judicial presumption, determine its nature, distinguish it from other forms of evidence, and clarify its position within the broader framework of evidentiary law. According to Article 1321 of the Civil Code, a judicial presumption consists of circumstances that the judge deems to constitute proof of a particular matter. In this definition—which plays a fundamental role in understanding the nature of judicial presumptions in our legal system—several points merit attention and examination, including the meaning of "circumstances", whether the presumption is simple or composite, and the role of the judge's opinion. Having analyzed the elements that constitute a judicial presumption, it is necessary to examine whether it can be classified as one of legal evidence and whether the term "evidence" (dalil) applies to it. Furthermore, to gain a deeper understanding of judicial presumption, one must explore its relationship with other forms of evidence, comparing their natures and identifying points of convergence or divergence.

Results and Discussions
A judicial presumption is one of the means of proof in a lawsuit; it stands alongside other forms of evidence—rather than serving as a secondary or inferior type—and can prove the facts of a case provided it convinces the judge. Its definition in the Civil Code is broad enough to encompass anything that guides the judge toward the truth of the matter, provided it is not otherwise classified by law as a distinct type of evidence. Consequently, judicial presumption is a form of evidence that covers a highly diverse range of instances; depending on this diversity and the impact it has on the judge's mind, it serves various functions in litigation, such as directly proving a fact or supplementing other forms of evidence. The concept of judicial presumption in statutory law differs from the concept of “amārah” in Islamic jurisprudence (fiqh) and the principles of jurisprudence (usūl). In the latter contexts, an “amārah” is a form of evidence that—while lifting an individual out of a state of doubt—does not lead to absolute certainty. Thus, in jurisprudence, an “amārah” occupies a middle ground between definitive evidence and practical principles; its defining characteristic is that it generates a strong probability (ẓann) rather than certainty, and it encompasses forms of evidence such as testimony and confession. In contrast, within the legal system, anything that guides the judge toward the reality is treated as a judicial presumption, regardless of whether it is strong or weak, composite or simple. However, for such evidence to prove a fact in the absence of other evidence, it must be strong and convincing; this typically occurs when a collection of strong presumptions converges to persuade the judge's conscience. Despite the distinction between a judicial presumption and other forms of evidence—such as testimony, confession, oath, and expert opinion—this category encompasses instances of those very evidentiary types that cannot be invoked under their specific headings due to a failure to meet all requisite conditions. When compared to a judge's personal knowledge (‘ilm-e qazi), a judicial presumption shares the same status as other forms of evidence that may give rise to such knowledge. In such instances, the mechanism and cause constitute a judicial presumption, while the outcome and objective amounts to the judge's personal knowledge; thus, both classifications are applicable. Site inspections and local inquiries do not differ in nature from judicial presumptions; rather, they serve as prominent examples thereof, unless a local inquiry yields testimony from qualified witnesses or establishes public notoriety (istifazah). Understanding the nature of a judicial presumption is a prerequisite for identifying the specific instances admissible under this category, the conditions governing them, and the evidentiary weight this form of proof carries, both in isolation and when in conflict with other evidence.

Conclusion
The analysis reveals that, under our legal system, judicial presumption is a means of proving claims; it encompasses anything that guides the judge toward the reality of the matter of dispute, provided it has not been designated as a specific type of evidence by statute. Given the breadth and diversity of its manifestations, judicial presumption serves various functions, whether in proving the subject of a claim or in supplementing other forms of evidence. The capacity to provide proof and to guide the judge toward the reality of the case constitutes the core element of a judicial presumption. Consequently, any factor assisting the judge in this process may be considered and evaluated as a judicial presumption, subject to the proviso that the law has not already designated it as a distinct form of evidence, either generally or for specific types of claims.

Keywords: Presumption, Judicial Presumption, Circumstances and Conditions, Positive Proof.

فصلنامه تحقیقات حقوقی
https://lawresearchmagazine.sbu.ac.ir/

مقاله علمی-پژوهشی

تحلیل ماهیت امارهٔ قضایی

مهدی حسن‌زاده[1]

نکات برجسته

- اماره قضایی یکی از ادله اثبات دعوا است که در صورتی که قاضی را متقاعد کند، موجب اثبات دعوا می‌شود. همچنین می‌تواند در تکمیل سایر ادله در رسیدن قاضی به واقعیت موضوع دعوا، کمک نماید.
- تعریف اماره قضایی در قانون مدنی از چنان گستردگی برخوردار است که هر عاملی را که بتواند قاضی را در رسیدن به موضوع دعوا یاری کند، شامل می‌شود. البته این تعریف، منصرف از اموری است که در قانون با عناوین خاص به عنوان دلیل اثبات دعوا معرفی شده‌اند.
- عنوان اماره قضایی بر هر امری که به قاضی در کشف واقع کمک کند، حتی اگر واحد و ضعیف باشد، صدق می‌کند، اما به طور طبیعی زمانی این دلیل می‌تواند در دادرسی و اثبات، تأثیر جدی داشته باشد که به صورت مجموعه‌ای از امارات قوی باشد.

چکیده

در تحلیل تعریف قانون مدنی از امارهٔ قضایی (مواد ۱۳۲۲ و ۱۳۲۴) لازم است عواملی ازجمله، منظور از اوضاع و احوال، بسیط یا مرکب بودن اماره و نقش نظر قاضی، بررسی شوند. این بررسی و تحلیل برای شناخت ماهیت امارهٔ قضایی در حقوق ما ضروری است. علاوه‌بر این، مقایسهٔ امارهٔ قضایی با سایر ادلهٔ اثبات دعاوی می‌تواند در شناسایی بیشتر این دلیل مفید باشد. مطالعه و تأمل در این موارد نشان می‌دهد امارهٔ قضایی در حقوق ما یکی از ادلهٔ اثبات دعاوی است که هر آنچه را قاضی در دستیابی به واقعیت موضوع دعوا، هدایت و راهنمایی کند و در قانون با عنوان خاص، به‌عنوان دلیل مقرر نشده باشد، دربرمی‌گیرد. امارهٔ قضایی دلیلی است که با توجه به گستردگی و تنوع مصادیق، کارکردهای مختلف در اثبات موضوع دعوا یا در تکمیل ادلهٔ دیگر دارد.

کلید واژگان: اماره، امارهٔ قضایی، اوضاع و احوال، دلیل اثبات دعوا.

استناد به این مقاله: حسن‌زاده، مهدی، «تحلیل ماهیت امارهٔ قضایی»، فصلنامه تحقیقات حقوقی، دوره ۲۹، شماره ۱۱۵، مهر ۱۴۰۵، صص: ۳۳-۵۰.

DOI: https://doi.org/10.22034/jlr.2018.113123. تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۰/۱۲ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۲/۲۱

۱. استاد، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران
ایمیل نویسنده مسئول: m.hasanzadeh@qom.ac.ir

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

امارهٔ قضایی در مواد ۱۳۲۱ و ۱۳۲۴ ق.م. به‌عنوان یکی از ادلهٔ اثبات دعوا، معرفی و تعریف شده است. فقدان وضوح و گستردگی تعریف امارهٔ قضایی، سبب شده است شناسایی این دلیل در مقایسه با ادلهٔ دیگر، با تردید و ابهام و نظرهای متفاوت مواجه شود. ازاین‌رو، لازم است تعریف امارهٔ قضایی در قانون مدنی، به‌دقت بررسی شود تا با شناخت عناصر تعیین‌کننده در تحقق امارهٔ قضایی، تشخیص ماهیت این دلیل و تمایز آن از سایر ادله، میسر گردد و موقعیت این دلیل در میان ادلهٔ اثبات دعوا نمایان شود. بنابراین، در این نوشته به دنبال بررسی و دستیابی به پاسخ این پرسش هستیم که عناصر تعیین‌کننده در تحقق امارهٔ قضایی کدام‌اند و ماهیت این دلیل در مقایسه با ادلهٔ دیگر چگونه است؟

در راستای پرسش این تحقیق می‌کوشیم ثابت کنیم که ویژگی اثبات‌کنندگی و راهنمایی و هدایت قاضی به واقعیت موضوع دعوا، عنصر اصلی در تحقق امارهٔ قضایی است و هرچه قاضی را در این مسیر یاری و کمک کند، می‌تواند به‌عنوان امارهٔ قضایی مورد توجه و بررسی قاضی قرار گیرد، با این قید که در قانون، با عنوان دیگری، به‌طور کلی یا در خصوص دعاوی خاص، به‌عنوان دلیل اثبات‌کننده اعلام نشده باشد.

۱. تحلیل عناصر تحقق امارهٔ قضایی

به‌موجب مادهٔ ۱۳۲۱ ق.م. اماره قضایی، اوضاع و احوالی است که در نظر قاضی دلیل بر امری شناخته شود. در این تعریف که نقش اساسی در شناخت ماهیت امارهٔ قضایی در حقوق ما دارد، نکته‌های متعددی ازجمله منظور از اوضاع و احوال، بسیط یا مرکب بودن اماره و نقش نظر قاضی، قابل توجه و بررسی است.

۱. ۱. منظور از اوضاع و احوال

در قانون مدنی (مواد ۱۳۲۱ و ۱۳۲۴) در تعریف امارهٔ به‌طور مطلق و اماره قضایی به‌طور خاص، عبارت «اوضاع و احوال» به کار رفته و این پرسش مطرح است که منظور از این تعبیر چیست؟ این مطلب در تعیین قلمرو شمول اماره بر مصادیق، تعیین‌کننده است.

در سخن برخی از حقوق‌دانان و نویسندگان حقوقی، منظور از اوضاع و احوال موضوع امارهٔ قضایی، «قرائنی» شناخته شده است که قاضی را در رسیدن به واقعیت موضوع دعوا هدایت می‌کند.[۱] باوجوداین، در یکی از منابع حقوقی، منظور از اوضاع و احوال در امارهٔ قضایی، صرفاً قرائن حالی معرفی شده است و قرائن مقالی، خارج از این تعبیر شناخته شده‌اند.[۲]

به‌نظر می‌رسد تعبیر اوضاع و احوال در تعریف امارهٔ قضایی، شامل قرائن، اعم از حالی و مقالی، می‌شود و دلیلی بر اختصاص آن به قرائن حالی و عدم شمول آن بر قرائن مقالی وجود ندارد و نمی‌توان کلمهٔ «احوال» را دلیل چنین مطلبی دانست، بلکه قانون‌گذار با تعابیر «اوضاع و احوال»، هر آنچه به‌طور متعارف قاضی را در رسیدن به واقعیت موضوع دعوا کمک کند، مورد توجه قرار داده است. گستردگی شمول این عبارت، مورد توجه و تأیید برخی از حقوق‌دانان واقع شده

---

۱. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ***دانشنامه حقوقی***، جلد ۱، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۵، ص ۶۹۸؛ کاتوزیان، ناصر، ***اثبات و دلیل اثبات***، جلد ۲، تهران: نشر میزان، ۱۳۸۵، ص ۱۴۸؛ ناصری، فرج‌الله، ***امارات در حقوق مدنی ایران***، بی‌جا، بی‌نا، بی تا، ص ۲۸۹؛ عظیمی، محمد، ***ادله اثبات دعوی***، بی‌جا، مؤسسه انتشارات هاد، ۱۳۶۹، ص ۱۸۵؛ شیخ‌نیا، امیرحسین، ***ادله اثبات دعوی***، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۵، ص ۱۴۷.

۲. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ***دانشنامه حقوقی***، جلد ۵، پیشین، ص ۷۸.

است.[۱] این گستردگی به‌حدی است که همهٔ دلایل جدید از قبیل ضبط‌صوت، فکس و تصاویر تلویزیونی و همچنین سند، اقرار و شهادت را در فرضی که در زمرهٔ دلایل نباشند، دربرمی‌گیرد.[۲]

با وجود این موارد، سایر ادله را باید از شمول عبارت «اوضاع و احوال» در تعریف امارهٔ قضایی، خارج کرد و این عبارت را باید منصرف از مصادیق ادلهٔ دیگر دانست. بنابراین، اقرار، شهادت، سند، سوگند، با وجود شرایط قانونی، تحت همین عناوین، مورد توجه قاضی قرار می‌گیرند و تعریف اماره و امارهٔ قضایی در قانون مدنی (۱۳۲۱ و ۱۳۲۴)، منصرف از این موارد است.

با توجه به این گستردگی شمول امارهٔ قضایی، این سخن که گفته شده اماره برخلاف سایر ادله، دلیل غیرمستقیم است،[۳] قابل انتقاد است؛ زیرا امارهٔ قضایی علاوه‌بر شمول، بر قرائنی که به‌طور غیرمستقیم بر موضوع دعوا دلالت می‌کنند، شامل مصادیق سایر ادله مانند اقرار، شهادت و سند، در مواردی که شرایط قانونی آنها جمع نباشد، نیز می‌شود.

تفسیر گسترده در تبیین معنای «اوضاع و احوال» در تعریف امارهٔ قضایی با مقتضیات دادرسی امروزی[۴] و تحولات قانون‌گذاری در راستای توسعهٔ اختیارات قاضی در کشف واقع، هماهنگ است و باید از آن حمایت کرد؛ زیرا به‌خصوص با پیشرفت علوم و تنوع پدیده‌های اجتماعی، امور متعدد و فراوانی یافت می‌شود که می‌تواند قاضی را در رسیدن به واقعیت موضوع دعوا یاری دهد و با محدود بودن تعداد ادله در قانون و مضیق بودن قلمرو شمول آنها راهی جز توجه و رسیدگی به امور مذکور تحت عنوان امارهٔ قضایی باقی نمی‌ماند و نباید با تفسیر محدود و ارائهٔ معنای مضیق از «اوضاع و احوال» در تعریف امارهٔ قضایی، سبب شویم راه توسل قاضی به هر آنچه می‌تواند او را به‌طور متعارف در کشف واقع یاری دهد، بسته شود و قاضی از به‌کارگیری تمام توان خود و استفاده از تمام ابزار متعارف و معقول برای رسیدن به واقع، ممنوع و محروم شود.

۱.۲. بسیط یا مرکب بودن اماره قضایی

یکی از حقوق‌دانان با استناد به عبارت «یک به یک تشریح کند» در مادهٔ ۷ قانون شهادت و امارات (مصوب ۱۳۰۸)، امارهٔ

---

[۱]. کاتوزیان، ناصر، پیشین، صص ۱۴۸ و ۱۷۲؛ صدرزاده افشار، سیدمحسن، ***ادله اثبات دعوی در حقوق ایران***، بی‌جا، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۵، ص ۱۸۵.

[۲]. کاتوزیان، ناصر، پیشین، ص ۱۷۲.

[۳]. ر.ک. همان، ص ۱۴۵؛ صدرزاده افشار، سیدمحسن، پیشین، ص ۱۸۰؛ ستوده، حمید و علی سعیدی، «حجیت امارات قضایی بر مبنای علم قاضی»، *فصلنامه فقه*، دوره ۲۰، شماره ۷۵، ۱۳۹۲، ص۱۳۹.

[۴]. در رویه قضایی در استفاده از اماره قضایی، مصادیق متعدد و متنوعی از قرائن، ازجمله؛ فیلم دوربین مدار بسته (ر.ک. تدین، عباس، «محکومیت با استناد به فیلم به‌عنوان دلیل اثباتی»، *دوفصلنامه رویه قضایی (حقوق کیفری)*، دوره ۱، شماره ۱، ۱۳۹۵، صص ۲۳–۲۵)، شباهت یا عدم تطبیق امضا و خط، وجود سند در دست خواهان یا خوانده، عدم ابراز دفتر تاجر، اختلاف‌گویی خواهان یا خوانده، عدم حضور و عدم دفاع خوانده، سفید امضا (اماره بر وکالت در تکمیل)، زندگی مشترک (اماره بر پرداخت نفقه) و ... مورد استناد قرار گرفته است (ر.ک. کاتوزیان، ناصر، ***عدالت قضایی گزیده آراء***، تهران: نشر میزان، ۱۳۸۲، ص ۳۲، ۴۹، ۵۸، ۷۲، ۸۸، ۱۰۱، ۱۰۶، ۱۶۱، ۱۷۱، ۲۲۸، ۲۳۸، ۲۵۴، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۵ و ۳۴۵؛ اجتهادی، عباس و دیگران، ***گزیده آرای دادگاه‌های حقوقی***، تهران: نشر میزان، ۱۳۷۴، صص۴۷، ۵۰، ۹۴ و ۱۷۷؛ پژوهشگاه قوه قضائیه، ***مجموعه آرای قضایی دادگاه‌های تجدیدنظر استان تهران (حقوقی) دی ۱۳۹۱***، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه، ۱۳۹۳، چاپ دوم، صص۶۰، ۶۶، ۶۸، ۸۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۱۱، ۱۲۱؛ پژوهشگاه قوه قضائیه، ***مجموعه آرای قضایی دادگاه‌های تجدیدنظر استان تهران (حقوقی) فروردین ۱۳۹۲***، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه، ۱۳۹۳، چاپ اول، صص۱، ۴، ۵، ۶۳، ۷۹، ۱۰۰، ۱۰۱).

قضایی را ذاتاً مرکب از چند قرینه شناخته و اعلام کرده است: «حکمت این امر این است که اگر در زندگی قضایی قرینه‌ای باشد که بالانفراد قابلیت تمسک داشته باشد یا به‌صورت امارات قانونی است و یا به‌صورت یکی از ادلهٔ شناخته‌شدهٔ اثبات دعوی».[1] به‌نظر می‌رسد این دیدگاه مبتنی‌بر و مستلزم خلط ماهیت امارهٔ قضایی و اعتبار آن است؛ زیرا این واقعیت را نمی‌توان انکار کرد که قرینهٔ واحد نمی‌تواند سبب حصول قناعت وجدان قاضی و اثبات موضوع دعوا شود. بنابراین، قاضی نمی‌تواند رأی خود را براساس قرینهٔ واحد صادر کند. باوجوداین، نمی‌توان به این دلیل قرینهٔ واحد را از شمول تعریف امارهٔ قضایی در قانون مدنی خارج دانست. اگر توان و ارزش و قابلیت اثباتی، معیار تشخیص امارهٔ قضایی باشد، این عنوان حتی دربارهٔ قرائن مرکب نیز در بسیاری از موارد، صدق نخواهد کرد؛ چون در بسیاری از موارد با وجود قرائن متعدد نیز موضوع دعوا بر قاضی ثابت نمی‌شود و قاضی نمی‌تواند به استناد آن رأی صادر کند.[2] واقعیت این است که در امارهٔ قضایی نیز مانند سایر ادله، باید بین ماهیت دلیل و اعتبار آن قائل به تفکیک شد و از خلط این دو خودداری کرد.

همان‌طورکه پیش از این گفته شد، از تعبیر «اوضاع و احوال» در مواد ۱۳۲۱ و ۱۳۲۴ ق.م. فهمیده می‌شود که قانون‌گذار به هر آنچه بتواند قاضی را در رسیدن به واقعیت موضوع دعوا راهنمایی کند، نظر داشته است و از این نظر، واحد یا مرکب بودن، نقشی ندارد؛ بلکه ترکیب قرائن در قدرت اثبات‌کنندگی اماره، مؤثر است؛ به‌نحوی‌که می‌توان گفت: غالباً قرینهٔ واحد از قدرت اثبات‌کنندگی جدی برخوردار نیست و چنین قدرتی با ترکیب قرائن می‌تواند حاصل شود.[3] به‌این‌ترتیب، در اطلاق و صدق امارهٔ قضایی فرقی بین امر بسیط و مرکب نیست، بلکه تفاوت این دو در درجهٔ دلالت و اثبات‌کنندگی است.

از طرف دیگر، در اطلاق عنوان امارهٔ قضایی بر مصادیق، مانند سایر ادله، نمی‌توان اعتبار آن را لحاظ کرد و همان‌طورکه عناوین گواهی، اقرار و سند بر حالت‌های وجود شرایط و اعتبار آنها و موارد فقدان شرایط و اعتبار صدق می‌کنند و نمی‌توان کاربرد این عناوین را به حالت‌های معتبر بودن این ادله اختصاص داد، عنوان امارهٔ قضایی نیز شامل موارد معتبر و قابل استناد و غیر آن می‌شود و نمی‌توان آن را مختص موارد معتبر و قابل استناد دانست.

علاوه‌بر اینکه نمی‌توان قدرت اثبات‌کنندگی امر بسیط را درهرحال نفی کرد؛ همان‌طورکه قدرت اثبات‌کنندگی قرینهٔ واحد در سخنان صاحب دیدگاهِ مورد انتقاد، مورد تأیید واقع شده است، اما ادعا می‌شود، چنین مواردی یا به‌صورت امارات قانونی یا به‌صورت یکی دیگر از ادلهٔ اثبات دعواست. این ادعا مورد ایراد است؛ زیرا هم امارهٔ قانونی و هم دیگر ادلهٔ اثبات دعوا، نیاز به بیان و تصریح قانون دارند و نمی‌توان ادعا کرد تمام مواردی که امر بسیط، قدرت اثبات دارد، در قانون بیان

---

[1]. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ***دانشنامه حقوقی***، جلد ۱، پیشین، ص ۶۹۸.

[2]. مثال زدن از رویه قضایی در این زمینه، دشوار است؛ زیرا دادگاه‌ها در چنین مواردی، از بیان اماراتی که آنها را به علم و قناعت نرسانده در رأی خود اجتناب می کنند، چون ممکن است این امارات در دادگاه تجدیدنظر مورد توجه قرار گرفته، سبب نقض رأی شوند. با وجود این، یک نمونه را در دادنامه شماره ۹۱۰۹۹۷۰۲۶۹۴۰۰۴۹۵ مورخ ۱۳۹۱/۱۰/۳۰ شعبه ۵ دادگاه عمومی حقوقی تهران می‌توان دید که دادگاه با وجود رضایت‌های اخذ شده توسط شرکت بیمه و همچنین عامل زیان، اسقاط حق زیان‌دیده را محرز ندانسته است. اما دادگاه تجدیدنظر، نظر مخالف داشته و اسقاط حق زیان‌دیده را محرز شناخته و رأی صادر شده را نقض کرده است (ر.ک. پژوهشگاه قوه قضائیه، ***مجموعه آرای قضایی دادگاه‌های تجدیدنظر استان تهران (حقوقی) دی ۱۳۹۱***، پیشین، ص۷۱). همچنین شعبه ۸ دیوان عالی کشور در دادنامه شماره ۹۱۰۹۹۷۰۹۰۶۸۰۰۹۴۳ مورخ ۱۳۹۱/۷/۲ با وجود امارات متعدد استنادی وکیل فرجام‌خواه، اقامت فرجام‌خواه در اصفهان را محرز نشناخته است (ر.ک. پژوهشگاه قوه قضائیه، ***مجموعه آرای قضایی شعب دیوان عالی کشور (حقوقی) زمستان ۱۳۹۱***، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه، چاپ دوم، ۱۳۹۳، ص ۱۱۸).

[3]. برای دیدن تعدادی آرا که در آن، دادگاه از مجموعه‌ای از امارات، رابطه زوجیت، دائم یا موقت بودن آن یا عدم تحقق ازدواج را احراز کرده، ر.ک. همان، صص ۱۰۹ تا ۱۱۴، ۱۲۲ و ۱۲۳.

شده‌اند. به‌طور مثال، امروزه اموری مانند تصاویر و صداهای ضبط شده وجود دارند که با وجود قدرت اثبات‌کنندگی به‌مراتب بیشتر نسبت به بسیاری از امارات قانونی در قوانین، مورد توجه قرار نگرفته و به‌عنوان دلیل یا امارهٔ قانونی بیان نشده‌اند.

استناد به عبارت «یک به یک تشریح کند»، در مادهٔ ۷ قانون شهادت و امارات (مصوب ۱۳۰۸) نیز موجه و قابل قبول نیست؛ زیرا می‌توان گفت: این عبارت ناظر به حالت غالب است که قرائن و امور مورد استناد تحت عنوان اوضاع و احوال، متعدد است. علاوه‌بر اینکه موضوع این ماده، حالتی است که اوضاع و احوال و قرائن از چنان قدرت اثبات‌کنندگی برخوردارند که موجب اثبات موضوع دعوا در نظر دادگاه می‌شوند، دادگاه رأی خود را براساس آن صادر می‌کند و معلوم است که چنین حالتی غالباً در مواردی پیش می‌آید که اوضاع و احوال و قرائن متعدد است. در چنین صورتی، قانون‌گذار در مادهٔ مذکور مقرر کرده است تمام قرائن و اوضاع و احوال در رأی بیان شوند.

با توجه به آنچه گفته شد، نمی‌توان برای عبارت «یک به یک تشریح کند» در مادهٔ مورد بحث، خصوصیتی قائل شد و از آن قیدی استخراج کرد که در شناخت ماهیت امارهٔ قضایی، تعیین‌کننده باشد. همان‌طورکه از جمع به کار رفتن تعابیر «اوضاع» و «احوال» در مواد ۱۳۲۱ و ۱۳۲۴ ق.م. نیز نمی‌توان چنین استفاده و برداشتی داشت و لازم است، حمل بر موارد غالب شود.[۱]

در تأیید آنچه گفته شد، می‌توان به سخن یکی از حقوق‌دانان استناد کرد که امارهٔ قضایی را شامل نشانهٔ واحد و نشانه‌های متعدد شناخته است و در اطلاق و صدق امارهٔ قضایی فرقی بین واحد یا متعدد بودن نشانه قائل نشده است.[۲]

۱.۳. نقش حصول علم و اطمینان در تحقق امارهٔ قضایی

یکی از نویسندگان حقوقی، حصول علم یا اطمینان را شرط تحقق امارهٔ قضایی شناخته و مادهٔ ۲۵۵ ق.آ.د.م. را از این نظر که از آن فهمیده می‌شود که ممکن است علم یا اطمینان از امارهٔ قضایی حاصل نشود، مورد انتقاد قرار داده است.[۳]

از برخی بیانات یکی از حقوق‌دانان که در تبیین امارهٔ قضایی بر لزوم حصول اطمینان، علم عادی و نتیجهٔ یقینی تأکید کرده است، فهمیده می‌شود حصول این موارد را از عناصر امارهٔ قضایی شناخته است.[۴] باوجوداین، از بیانات دیگر ایشان، خلاف این مطلب به ذهن می‌رسد و چنین برمی‌آید که قوی و موجه بودن و حصول قطع را نه عنصر مؤثر در تحقق، بلکه شرط اعتبار امارهٔ قضایی دانسته است.[۵]

---

[۱]. به‌طور مثال در دادنامه شماره ۹۱۰۹۹۷۲۱۳۰۶۰۱۲۷۱ مورخ ۱۳۹۱/۱۰/۱۹ شعبه ۱۸۹ دادگاه عمومی حقوقی تهران صرف داشتن وکیل، به‌عنوان اماره بر تمکن مالی فرد، پذیرفته شده و به استناد آن حکم به رد اعسار خواهان، صادر شده است. همچنین در دادنامه شماره ۹۱۰۹۹۷۰۲۲۱۷۰۱۴۲۴ مورخ ۱۳۹۱/۱۰/۴ شعبه ۱۷ دادگاه تجدیدنظر استان تهران، سفید امضا بودن مبایعه‌نامه به‌عنوان اماره بر اعطای وکالت در تنظیم متن سند، پذیرفته شده است (ر.ک. پژوهشگاه قوه قضائیه، ***مجموعه آرای قضایی دادگاه‌های تجدیدنظر استان تهران (حقوقی) دی ۱۳۹۱***، پیشین، صص ۹، ۶۸ و ۶۹).

[۲]. شمس، عبدالله، ***ادله اثبات دعوا***، تهران: انتشارات دراک، ۱۳۹۰، ص ۲۲۵.

[۳]. مهاجری، علی، ***شرح قانون آیین دادرسی مدنی***، جلد ۲، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۰، ص ۲۰۴.

[۴]. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ***دانشنامه حقوقی***، جلد ۱، پیشین، صص ۶۶۴ و ۶۶۹؛ جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ***دائرةالمعارف علوم اسلامی قضایی***، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۱، ص ۲۷۶.

[۵]. همان، صص ۲۸۰ و ۲۸۱؛ جعفری لنگرودی، محمد جعفر، ***ترمینولوژی حقوق***، تهران: کتابخانه گنج دانش، ۱۳۷۲، ص ۷۸.

در مقابل، برخی حصول علم را شرط اعتبار امارهٔ قضایی و امکان صدور رأی براساس آن اعلام کرده‌اند.[۱] باوجوداین، یکی از نویسندگان اماره قضایی را دلیل ظنی معرفی کرده[۲] و یکی از حقوق‌دانان اعلام کرده است که قاضی هیچ‌وقت از امارهٔ قضایی به یقین نمی‌رسد.[۳] نویسندهٔ دیگری ضمن اینکه حصول علم را از امارهٔ قضایی ممکن شناخته، اعلام کرده است در چنین صورتی عنوان اماره صادق نیست و علم قاضی به‌عنوان یک دلیل مستقل مورد توجه قرار می‌گیرد.[۴] در برخی از تعابیر هم گفته شده است، اماره نوعاً علم‌آور نیست، ولی دلیل علمی محسوب می‌شود.[۵]

همان‌طورکه ملاحظه می‌شود، درخصوص امکان حصول علم یا اطمینان از امارهٔ قضایی و نقش این مطلب در تحقق امارهٔ قضایی، نظرها و دیدگاه‌های متنوع و مختلفی وجود دارد. درخصوص امکان حصول علم یا اطمینان از امارهٔ قضایی، به‌نظر می‌رسد حق با کسانی است که چنین مطلبی را ممکن می‌دانند و نظری که اماره را صرفاً دلیل ظنی می‌داند که هیچ‌وقت قاضی را به یقین نمی‌رساند، قابل قبول نیست؛ زیرا نه‌فقط امکان حصول علم یا اطمینان، در قانون (مادهٔ ۲۵۵ ق.آ.د.م.) به‌صراحت اعلام شده است، در عمل نیز با در نظر گرفتن آنچه پیش از این درخصوص گستردگی شمول امارهٔ قضایی بر مصادیق گفته شد، به‌خوبی نمایان است که در مواردی که امارات بسیار زیاد و قوی جمع شوند، می‌توانند قاضی را به یقین برسانند و سبب احراز قطعی موضوع در نظر قاضی شوند و این یک واقعیت غیرقابل انکار است.

از طرف دیگر، با دقت در مواد قانونی مربوط به امارهٔ قضایی می‌توان گفت: حصول علم یا اطمینان را نمی‌توان از عناصر تحقق امارهٔ قضایی دانست، بلکه این مطلب در ارزش‌گذاری و اعتبار اماره و تأثیر آن در اثبات موضوع دعوا نقش دارد. دلیل این مطلب این است که در مواد قانونی مربوط به امارهٔ قضایی (مواد ۲۵۵ ق.آ.د.م. و ۱۳۲۴ ق.م.) حالت‌هایی از امارهٔ قضایی مقرر شده است که موجب علم یا اطمینان قاضی نمی‌شود، بلکه در تکمیل ادلهٔ دیگر نقش دارد.[۶] علاوه‌بر اینکه اگر حصول علم یا اطمینان را شرط اعتبار امارهٔ قضایی بدانیم، در این دلیل نیز مانند سایر ادله، لازم است از خلط شرایط اعتبار و عناصر تحقق، خودداری شود و شرایطی که صرفاً تعیین‌کنندهٔ ارزش و اعتبارند، از عناصر تشکیل‌دهندهٔ ماهیت محسوب نشوند.

به‌نظر می‌رسد آنچه در صدق امارهٔ قضایی نقش دارد، کمک به قاضی در رسیدن به واقعیت است. بنابراین، آنچه در هدایت قاضی به واقعیت موضوع دعوا نقش داشته باشد، امارهٔ قضایی است؛ حتی اگر این نقش، ضعیف و اندک باشد. اما اینکه

---

۱. امامی، سید حسن، ***حقوق مدنی***، جلد ۶، تهران: انتشارات ابوریحان، بی تا، ص ۲۲۱؛ مغنیه، محمد جواد، ***فقه الامام جعفر الصادق***، جلدهای ۵ و ۶ (دو جلد در یک مجلد)، قم: انتشارات قدس محمدی، بی تا، ص ۹۴.

۲. حمیتی واقف، احمد علی، ***ادله اثبات دعوا***، تهران: نشر حقوقدان، ۱۳۸۷، ص ۱۵۹.

۳. کاتوزیان، ناصر، ***اثبات و دلیل اثبات***، پیشین، صص ۱۶۶ و ۱۷۶.

۴. دیانی، عبدالرسول، ***ادله اثبات دعوا در امور مدنی و کیفری***، تهران: انتشارات تدریس، ۱۳۸۶، ص ۲۷۲.

۵. سالارزایی، امیرحمزه و راضیه رعیتی حیدرآبادی، «ادله تقدم نوعی امارات قضایی بر امارات قانونی»، *مجله پژشکی قانونی ایران*، دوره ۲۴، شماره ۱، ۱۳۹۷، ص ۷۴.

۶. به‌طور مثال شعبه ۴ دادگاه بخش تهران در پرونده ۳۲-۹۸۲ مورخ ۱۳۳۶/۱۲/۷ در کنار شهادت شهود به وجود قبض رسمی در ید خوانده نیز استناد کرده و در پرونده دیگر، در کنار سند مالکیت و اقرار خوانده، به استیفای خوانده از منافع ملک نیز استناد کرده است (ر.ک. کاتوزیان، ناصر، ***عدالت قضایی گزیده آراء***، تهران: نشر میزان، ۱۳۸۲، صص ۵۸ و ۱۰۱). همچنین در دادنامه‌های شماره ۹۲۰۹۹۷۰۲۳۳۷۰۰۰۵۹ مورخ ۱۳۹۲/۱/۳۱ شعبه ۱۲۳ دادگاه حقوقی تهران، شماره ۹۲۰۹۹۷۰۲۲۴۵۰۰۰۳۰ مورخ ۱۳۹۲/۱/۱۸ شعبه ۲۶۷ دادگاه عمومی خانواده تهران، شماره ۹۲۰۹۹۷۲۱۳۰۵۰۰۰۳۶ مورخ ۱۳۹۲/۱/۲۶ شعبه ۲۴۹ دادگاه عمومی خانواده تهران با وجود و در تکمیل گواهی شهود و سند ازدواج به اماره عدم حضور و عدم دفاع خوانده نیز استناد شده است (ر.ک. پژوهشگاه قوه قضائیه، ***مجموعه آرای قضایی دادگاه‌های تجدیدنظر استان تهران (حقوقی) فروردین ۱۳۹۲***، پیشین، صص ۱، ۴ و ۵).

چنین امارهٔ قضایی دلیلی باشد که بتوان براساس آن رأی صادر کرد، مطلب دیگری است که به اعتبار و ارزش این دلیل در دادرسی برمی‌گردد و جدای از ماهیت دلیل است. به‌عبارت‌دیگر، همان‌طورکه در سایر ادله می‌توان حالت‌های معتبر و نامعتبر از ادله را تصور کرد و مسئلهٔ اعتبار امری جدای از ماهیت است، در امارهٔ قضایی نیز باید قائل به چنین تفکیکی شد و لازم است از خلط این دو مطلب اجتناب شود.

از عبارت مادهٔ ۱۳۲۱ ق.م. نیز نمی‌توان اتحاد ماهیت و اعتبار امارهٔ قضایی را برداشت کرد؛ زیرا منظور از «دلیل» در این ماده اعم است از دلیل معتبری که بتوان به استناد آن رأی صادر کرد و دلیلی که از چنین اعتبار و ارزش و قدرت اثباتی برخوردار نیست، اما می‌تواند به شکل تکمیل ادلهٔ دیگر در اثبات نقش داشته باشد. دلیل این مطلب این است که همان قانون در چند مادهٔ بعد (مادهٔ ۱۳۲۴) امارهٔ مکمل ادلهٔ دیگر را از مصادیق دلیل موضوع مادهٔ ۱۳۲۱ شناخته و معرفی کرده است.

مادهٔ ۷ قانون شهادت و امارات (مصوب ۱۳۰۸) که صدور حکم به استناد امارات را منوط به قوی و موجه بودن آن کرده، مؤید این مطلب است که قوی و موجه بودن، شرط اعتبار اماره است، ولی در ماهیت و تحقق آن نقشی ندارد و امارهٔ ضعیف و ناموجه هم در اماره بودن، فرقی با امارهٔ قوی و موجه ندارد و تفاوت آن دو در ارزش و اعتبار است.

به‌نظر می‌رسد آنچه سبب توجه برخی به نتیجهٔ حاصل در ذهن قاضی و قوت آن و تأثیر این عامل در تحقق امارهٔ قضایی شده، به کار بردن واژهٔ «اماره» و توجه به معنا و کاربرد این واژه در فقه و علم اصول بوده است؛ زیرا در علم اصول و فقه، اماره در مقابل «شک» و برای اموری به کار می‌رود که فرد را از حالت شک خارج و یکی از حالت‌های محتمل را در ذهن فرد تقویت می‌کند و موجب «ظن» فرد نسبت به آن حالت می‌شود. اماره در این معنا در مقابل «قطع» نیز است و امارات، فقط ادلهٔ ظنی را شامل می‌شود.

به‌نظر می‌رسد مقررات و بیانات قانون‌گذار درخصوص امارهٔ قضایی، اجازه نمی‌دهد واژهٔ «اماره» در این ترکیب را در معنای مصطلح در علم اصول و فقه بدانیم؛ زیرا از طرفی این واژه شامل مواردی که دلیل، قطعی باشد و علم قاضی را موجب شود، شناخته شده (مواد ۲۵۵ ق.آ.د.م. و ۲۱۱ ق. م. ا.) و از طرف دیگر تعابیر به‌کار برده شده در تعریف آن (مواد ۱۳۲۱ و ۱۳۲۴ ق.م.) بسیار گسترده است و از برخی مواد قانونی (۱۳۲۴ ق.م. و ۲۵۵ ق.آ.د.م. و ۷ قانون شهادت و امارات) برمی‌آید که قرینهٔ ضعیف هم که ممکن است در تکمیل ادلهٔ دیگر نقش داشته باشد، به‌عنوان اماره قابل استناد است. در مجموع می‌توان گفت: در قوانین واژهٔ «اماره» هم‌معنا و مترادف با واژهٔ «قرینه» به کار رفته است. در تأیید این مطلب می‌توان به موادی از قوانین (ازجمله: ۱۲۹۸ ق.م.، ۲۰۹ و ۲۱۰ ق.آ.د.م.، ۲۱۱ ق.م.ا.) استناد کرد که در آن واژهٔ «قرینه» در کنار یا به‌جای واژهٔ «اماره» به کار رفته است. بیان برخی از نویسندگان– همان‌طورکه پیش از این گذشت– نیز که در تعریف «اماره»، واژهٔ «قرینه» را به کار برده و «امارات» را معادل «قرائن» معرفی کرده‌اند، مؤید این مطلب است.[1]

۱.۴. امارهٔ قضایی؛ پدیده یا نتیجه

برخی از حقوق‌دانان[2] تحت تأثیر حقوق خارجی، امارهٔ قضایی را نه خود قرینه‌ها و اوضاع و احوال، بلکه نتیجهٔ آن و اثری که بر ذهن قاضی می‌گذارند، معرفی کرده‌اند. به‌نظر می‌رسد این مطلب در حقوق ما قابل پذیرش نباشد؛ زیرا در مواد

---

[1]. در رویه قضایی نیز به‌وفور از واژه «قرینه» در بیان امارات قضایی استفاده شده است (ر.ک. کاتوزیان، ناصر، ***عدالت قضایی گزیده آراء***، پیشین، صص۳۲، ۴۹، ۵۸، ۸۸، ۱۰۶، ۱۶۱، ۱۷۱، ۱۷۵، ۱۹۳، ۱۹۵، ۲۲۸، ۲۳۸، ۲۵۴، ۲۵۸، ۲۹۷، ۳۳۳، ۳۴۵ و ۳۶۴).

[2]. کاتوزیان، ناصر، ***اثبات و دلیل اثبات***، پیشین، ص ۱۵۱؛ ناصری، فرج‌الله، پیشین، ص ۲۸۹.

قانونی (مواد ۱۳۲۱ و ۱۳۲۴ ق.م. و ۲۵۵ ق.آ.د.م.) به‌صراحت، خود اوضاع و احوال و پدیده‌های واقعی و خارجی، به‌عنوان امارهٔ قضایی معرفی شده‌اند و نه نتایج آنها و اثری بر ذهن قاضی می‌گذارند که ممکن است به‌صورت حصول علم یا اطمینان یا صرف خروج از تردید و ورود به ظن و ترجیح احتمال باشد.

از نقشی که در مادهٔ ۱۳۲۱ ق.م. برای نظر قاضی شناخته شده است، نیز نمی‌توان استفاده‌ای در راستای تأیید دیدگاه مذکور داشت؛ زیرا قید یادشده در مادهٔ مذکور نمایانگر این است که تأثیر اوضاع و احوال و قرینه‌ها بر ذهن قاضی و خارج کردن او از حالت شک و تردید و راهنمایی او به‌سوی واقعیت مورد دعوا، شرط اطلاق عنوان اماره بر آن اوضاع و احوال است، نه اینکه اماره بر خود این تأثیر اطلاق شود. به‌عبارت‌دیگر، هدایت قاضی به واقعیت، شرط اماره محسوب شدن اوضاع و احوال است و اوضاع و احوالی که چنین نقش هدایتگری نداشته باشد، اماره محسوب نمی‌شود. علاوه‌بر اینکه بنا به‌صراحت مادهٔ ۲۵۵ ق.آ.د.م. اثر امارهٔ قضایی ممکن است حصول علم قاضی باشد و معلوم است که بر علم قاضی نمی‌توان اطلاق عنوان امارهٔ قضایی کرد. همچنان که تأثیر بر ذهن قاضی برای رساندن او به واقعیت موضوع دعوا، مخصوص امارهٔ قضایی نیست و در ادلهٔ دیگر نیز مطرح است، چون مبنای هدایتگری و کشف واقعیت در ادلهٔ دیگر نیز وجود دارد و هیچ دلیلی مبتنی‌بر تعبد محض نیست.

برخی نیز اعلام کرده‌اند، صرف ظن، منبع اماره قضایی نیست، بلکه بستر و زمینه استناد به آن است، یعنی در اثر قرائن و نشانه‌ها، ظن برای قاضی ایجاد می‌شود و قاضی با برقراری ارتباط بین نشانه‌ها، به اماره قضایی استناد می‌کند.[۱] این دیدگاه از این نظر که صرف ظن را اماره قضایی نمی‌داند، قابل توجه است، اما از این نظر که خود قرائن و نشانه‌ها را اماره نمی‌داند، قابل انتقاد است.

۲. موقعیت امارهٔ قضایی در ادلهٔ اثبات دعوا

پس از تحلیل عناصر تحقق امارهٔ قضایی، اکنون می‌توان به تبیین موقعیت آن در میان ادلهٔ اثبات دعوا پرداخت. برای شناخت هرچه بیشتر امارهٔ قضایی، لازم است رابطهٔ آن با سایر ادله از نظر ماهیت و وضعیت این دلیل در مقایسه با هریک از ادله دیگر از نظر اشتراک یا افتراق ماهیتی بررسی شود.

۲.۱. دلیل بودن امارهٔ قضایی

با توجه به آنچه در تشریح تعریف امارهٔ قضایی گفته شد، معلوم است که امارهٔ قضایی از ادلهٔ اثبات دعاوی است که می‌تواند واقعیت موضوع دعوا را بر قاضی نمایان کند و موجب صدور رأی براساس آن شود یا در اثبات موضوع دعوا مؤثر واقع شود. باوجوداین، این دلیل در مقایسه با ادلهٔ دیگر، دارای ویژگی‌هایی است که آن را از دیگر ادله متمایز می‌سازد. مهم‌ترین ویژگی این دلیل این است که برخلاف ادلهٔ دیگر، که امر واحد و یکسانی در همه نوع دعاوی قابلیت استناد دارد، امارهٔ قضایی دارای مصادیق بسیار زیاد و متنوع است که قابل احصا نیست و به حسب هر دعوا ممکن است از نظر مصداقی، متفاوت باشد و همهٔ این مصادیق تحت عنوان امارهٔ قضایی، قابل استناد است.

همان‌طورکه پیش از این گفته شد، قلمرو شمول عنوان این دلیل از نظر مصداقی چنان گسترده است که ادلهٔ دیگر را نیز دربرمی‌گیرد؛ به‌نحوی‌که در مواردی که شرایط قانونی آن ادلهٔ جمع نباشد، تحت عنوان امارهٔ قضایی می‌توان آن را مورد

---

[۱]. شاه‌حسینی، رضا، «بسترهای (منابع) اماره قضایی مرور دیدگاه استاد جعفری لنگرودی و رویه محاکم»، *فصلنامه تخصصی دانشنامه‌های حقوقی*، شماره ۵، زمستان ۱۳۹۸، ص ۲۵۱.

توجه و ارزیابی قرار داد.

در تأیید این مطلب می‌توان به مادۀ ۱۳۱۴ از قانون مدنی و مواد ۱۷۵ و ۱۷۶ از قانون مجازات اسلامی استناد کرد. در مادۀ ۱۳۱۴ ق.م. استماع شهادت اطفالی که به پانزده‌سالگی نرسیده‌اند، برای مزید اطلاع بلامانع اعلام شده است. حکم مقرر در این ماده را می‌توان بر مبنای مطلب موضوع بحث، یعنی امارۀ قضایی محسوب شدن سایر ادلۀ اثبات دعوا درصورت جمع نبودن شرایط آن، تحلیل و توجیه کرد و براین‌اساس درخصوص این ماده باید بر این باور بود که درصورت فقدان شرط اهلیت در شهود، چنین دلیلی نه به‌عنوان شهادت واجد شرایط، بلکه به‌عنوان یک امارۀ قضایی، می‌تواند مورد توجه قرار گیرد. عبارت «مزید اطلاع» در این ماده نیز به امارۀ قضایی نظر دارد؛ زیرا همان‌طورکه پیش از این در تبیین تعریف امارۀ قضایی گفته شد، هر آنچه سبب اطلاع بیشتر قاضی درخصوص واقعیت موضوع دعوا شود و قاضی را در این زمینه و در این راستا یاری کند، امارۀ قضایی است، هرچند کمک آن اندک و نقش آن ضعیف باشد.

این مطلب در قانون مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۹۲) با روشنی بیشتری بیان شده است؛ زیرا در این قانون در مواد ۱۷۵ و ۱۷۶ از دو نوع شهادت سخن به میان آمده است: یکی «شهادت شرعی که شارع آن را معتبر و دارای حجیت دانسته است، اعم از آنکه مفید علم باشد یا نباشد» و دیگری «شهادتی که واجد شرایط شرعی نیست و تشخیص میزان تأثیر و ارزش آن در حدود اماره قضایی با دادگاه است». این تقسیم دوگانه به‌خوبی گویای این مطلب است که قانون‌گذار قانون مجازات اسلامی بین حالت‌های وجود و فقدان شرایط شهادت، قائل به تفکیک شده است و در حالت فقدان شرایط، استماع اظهارات گواه را به‌عنوان اماره قضایی مجاز می‌داند و آن را از مصادیق امارۀ قضایی می‌شناسد.

در مادۀ ۱۲۹۸ ق.م. هم که در عین اعلام سندیت نداشتن دفتر تاجر در مقابل غیرتاجر، آن را از قرائن و امارات معرفی کرده، مؤید این مطلب است؛ زیرا استناد تاجر به دفتر خویش برای اثبات ادعاهایش و اعتبار ویژۀ دفتر تاجر، آن‌گونه‌که در مادۀ ۱۲۹۷ ق.م. مقرر شده، مشروط است به تاجر بودن کسی است که تاجر در مقابل او به دفتر استناد می‌کند و درصورت فقدان چنین شرطی به‌موجب مادۀ ۱۲۹۸ ق.م. دفتر تاجر نه به‌عنوان دفتر تاجر و با اعتباری که در مادۀ ۱۲۹۷ ق.م. مقرر شده، بلکه به‌عنوان امارۀ قضایی قابل استناد است.

تفاوت دیگر امارۀ قضایی با سایر ادله در نقش آن در اثبات موضوع دعواست؛ به این بیان که برخلاف ادلۀ دیگر که با وجود شرایط قانونی سبب اثبات موضوع دعوا و صدور حکم براساس آن ادله می‌شوند، امارۀ قضایی دارای نقش‌های متنوعی در اثبات موضوع دعواست؛ به‌این‌ترتیب که اگر موجب علم یا اطمینان قاضی شود، می‌تواند به‌تنهایی سبب اثبات موضوع دعوا و مستند صدور رأی دادگاه شود؛ در غیر این صورت، صدور رأی به استناد آن ممکن نیست و صرفاً می‌تواند در تکمیل ادلۀ دیگر یا در ارزیابی سایر ادله مورد استفادۀ قاضی واقع شود (مستنبط از مواد ۲۵۵ ق.آ.د.م. و ۱۳۲۴ ق.م.). با وجود این تفاوت، نمی‌توان امارۀ قضایی را خارج از عداد ادلۀ اثبات دانست و تفاوت ذکرشده امری نیست که ماهیت دلیل بودن امارۀ قضایی را نفی کند. برای شناخت بیشتر امارۀ قضایی، مقایسه این دلیل با ادلۀ دیگر لازم است که در ادامه به این مقایسه پرداخته می‌شود.

۲.۲. رابطۀ امارۀ قضایی و علم قاضی

علم قاضی در مقایسه با ادلۀ دیگر از این ویژگی مهم و متمایز کننده برخوردار است که برخلاف ادلۀ دیگر که راه و طریق‌اند برای هدفی که اثبات است، علم قاضی هدف تحصیل‌شدۀ اثبات است و نه راه و طریق آن. ازاین‌رو اطلاق عنوان دلیل بر علم قاضی همراه با مسامحه است. با در نظر گرفتن این مطلب و با توجه به اینکه پیش از این، امارۀ قضایی را خود اوضاع و احوال

و قرائن شناختیم و نه اثری که در ذهن قاضی ایجاد می‌کند، امارهٔ قضایی در مقایسه با علم قاضی وضعیتی شبیه سایر ادله دارد؛ به این بیان که امارهٔ قضایی راهی برای رساندن قاضی به واقعیت موضوع دعواست؛ درحالی‌که در علم قاضی، قاضی به هدف که کشف واقعیت است، رسیده است و بر واقعیت موضوع دعوا اشراف و احاطه دارد.

علم قاضی هدف و نتیجه‌ای است که می‌تواند از هریک از ادلهٔ دیگر، ازجمله امارهٔ قضایی، حاصل شود. در این موارد، ماهیت آنچه مستند رأی دادگاه قرار می‌گیرد، محل بحث است و این پرسش مطرح است که دادگاه در این موارد باید علم قاضی را مستند رأی قرار دهد یا دلیلی که سبب حصول علم قاضی شده است؟

به‌نظر می‌رسد در این خصوص باید بین سایر ادله و امارهٔ قضایی تفکیک قائل شد؛ به این بیان که ادلهٔ دیگر، به‌ویژه اقرار، شهادت و سوگند، در فقه و حقوق با شرایطی معتبر شناخته شده است و اعتبار آنها مشروط به حاصل شدن علم قاضی از آنها نیست. بنابراین، در موارد وجود این ادله با شرایط آن، صرف‌نظر از اینکه قاضی به علم رسیده باشد یا نه، رأی پرونده براساس و با استناد به این ادله صادر می‌شود و علم قاضی در این موارد خصوصیت و اثری ندارد. اما در موارد جمع نبودن شرایط این ادله، همان‌طورکه پیش از این گفته شد، توجه به این ادله در این حالت، به‌عنوان مصادیقی از امارهٔ قضایی امکان‌پذیر است. وضعیت امارهٔ قضایی از نظر پرسش مطرح‌شده نیاز به تأمل دارد؛ زیرا درخصوص مشروط بودن یا نبودن امارهٔ قضایی به حاصل شدن علم قاضی از آن، وضعیت در قوانین مربوط، مشخص و روشن و هماهنگ نیست؛ چون با وجود قانون مدنی در این زمینه، از مادهٔ ۲۵۵ ق.آ.د.م. چنین برمی‌آید که امارهٔ قضایی درصورتی‌که سبب علم قاضی یا اطمینان او شود، می‌تواند مستند قاضی در صدور رأی شود. درعین‌حال از مواد قانون مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۹۲)، به‌ویژه تبصرهٔ مادهٔ ۲۱۱، چنین فهمیده می‌شود که گویا نقش امارهٔ قضایی در رساندن قاضی به علم است و درصورت حاصل شدن چنین هدفی، امارهٔ قضایی سبب اثبات موضوع دعوا می‌شود و مبنای رأی دادگاه قرار می‌گیرد. در چنین شرایطی، اماره و علم قاضی دو دلیل جدا و مستقل محسوب نمی‌شوند، بلکه یکی از این دو دلیل است و دیگری سبب یا شرط دلیل است؛ به این بیان که یا باید امارهٔ قضایی را دلیل و علم قاضی را شرط آن بدانیم یا علم قاضی را دلیل و امارهٔ قضایی را سبب آن بشناسیم. به‌نظر می‌رسد از تحول قانون‌گذاری درخصوص ادلهٔ اثبات دعوا، به‌ویژه از تفاوت بیان قانون‌گذار در قانون مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۹۲) فهمیده می‌شود که قانون‌گذار به‌تدریج به‌سمت اعطای اصالت بیشتر به علم قاضی و رسمیت بخشیدن به آن به‌عنوان یکی از ادلهٔ اثبات دعوا حرکت کرده و این مطلب با لحاظ جایگاه این دلیل در فقه بوده است.

این سخن نیز در همین راستاست که گفته شده است، اگر مجموعه‌ای از امارات و قرائن، قاضی را به علم و یقین برساند، در این صورت، علم قاضی، مرجع اصلی قضاوت خواهد بود.[۱]

درخصوص رابطه علم قاضی و امارات قضایی، همچنین گفته شده است، علم قاضی در اصل، صدور حکم براساس علم شخصی قاضی است که به امارات قضایی مستند باشد و صدور حکم براساس علم حاصل از امارات قضایی بهتر است تا نادیده گرفتن این علم و صدور حکم براساس سایر ادله اثبات.[۲]

آنچه در تحلیل رابطهٔ امارهٔ قضایی و علم قاضی گفته شد، براین‌اساس بود که امارهٔ قضایی را خود اوضاع و احوال بدانیم، نه اثری که اوضاع و احوال در ذهن قاضی ایجاد می‌کند. اما اگر امارهٔ قضایی را چنین اثری بدانیم– همان‌طورکه برخی بر این باورند و پیش از این، نظر آنها نقل شد– در جایی‌که این اثر° علم باشد، امارهٔ قضایی و علم قاضی با هم منطبق

---

۱. ستوده، حمید و علی سعیدی، پیشین، ص ۱۴۰.

۲. خواجه وند، مظاهر و محمد مهدی احمدی، «بررسی جایگاه اماره قضایی ابزارهای نوین در حقوق کیفری ایران»، *فصلنامه نظارت و بازرسی ناجا*، دوره ۱۴، شماره ۵۹، ۱۳۹۹، ص ۸۹.

می‌شود و هر دو عنوان در مصداق واحد به نحو تداخل، صادق هستند.

۲.۳. رابطهٔ امارهٔ قضایی و سایر ادله

در تبیین رابطهٔ امارهٔ قضایی و ادلهٔ دیگر که در قانون مدنی مقرر شده‌اند (شهادت، اقرار، اسناد و سوگند)، همان‌طورکه پیش از این گفته شد، باید به تعریف امارهٔ قضایی در قانون مدنی (مواد ۱۳۲۱ و ۱۳۲۴) توجه شود و این تعریف چنان گسترده است که می‌تواند ادلهٔ دیگر مانند شهادت، اقرار، اسناد و سوگند را نیز دربرگیرد. باوجوداین، لازم است ادلهٔ مذکور را خارج از تعریف امارهٔ قضایی در مواد یادشده بدانیم؛ زیرا وقتی قانون‌گذار با وجود شناسایی آن ادله در قانون به‌عنوان مواردی که تحت عنوان خاص و با شرایط ویژه سبب اثبات موضوع دعوا می‌شوند، امارهٔ قضایی را نیز به‌عنوان دلیلی دیگر در کنار آن ادله مقرر می‌کند، معلوم است آن ادله را مشمول تعریف امارهٔ قضایی نمی‌داند. بنابراین عبارت قانون‌گذار در مواد یادشده، اگرچه به گونه‌ای است که می‌تواند ادلهٔ دیگر را دربرگیرد، منصرف از آن ادله است.

علاوه‌بر اینکه از قید «نظر قاضی» در تعریف امارهٔ قضایی در مواد مذکور می‌توان به این منظور استفاده کرد؛ به‌این‌ترتیب که قانون‌گذار آنچه در قانون به‌عنوان دلیل معرفی نشده است، بلکه صرفاً از نظر قاضی دلالت بر موضوع دعوا می‌نماید، امارهٔ قضایی شناخته است؛ درحالی‌که ادلهٔ دیگر در قانون به‌عنوان دلیل معرفی شده‌اند.

همین عامل سبب تمایز امارهٔ قضایی از امارهٔ قانونی است؛ با این ویژگی که برخلاف اقرار، شهادت، سند و سوگند که عناوینی با تعریف شناخته‌شده‌اند و مصداق آن در هر دعوایی ممکن است موجود باشد یا محقق شود و در قانون به‌طور کلی به‌عنوان دلیل اثبات دعوا اعلام شده‌اند، امارهٔ قانونی، اوضاع و احوال خاصی است که در دعاوی ویژه‌ای ممکن است موجود باشد و در قانون به‌عنوان دلیل اثبات در چنین دعاوی‌ای معرفی شده است. بر مبنای نقش قاضی در اماره قضایی است که گفته شده است، اعتبار اماره قضایی بر اساس ظن شخصی و ملاحظات و تعقل قاضی است و به همین جهت، ارزش آن در مقایسه با اماره قانونی از نظر قاضی بیشتر است.[۱]

براین‌اساس، اینکه برخی[۲] از بعضی از مواد قانونی چنین استنباط کرده‌اند که قانونگذار اقرار را نوعی اماره دانسته است، قابل انتقاد است.

با وجود آنچه گفته شد، با توجه به اینکه شهادت، اقرار، سند و سوگند در قانون با وجود شرایط خاص، دلیل به شمار می‌آید و سبب اثبات موضوع دعوا می‌شوند، در موارد جمع نبودن شرایط، درصورتی‌که قاضی را در رسیدن به واقعیت موضوع دعوا راهنمایی و دلالت کنند، تعریف امارهٔ قضایی شامل آنها می‌شود و به‌عنوان امارهٔ قضایی مورد توجه و بررسی قاضی قرار می‌گیرند.

درخصوص رابطهٔ امارهٔ قضایی و معاینه و تحقیق محلی، مادهٔ ۲۵۵ ق.آ.د.م. که به‌صراحت نتایج حاصل از تحقیق و معاینهٔ محل را از امارات قضایی اعلام کرده، جای بحثی باقی نگذاشته است در اینکه تحقیق و معاینهٔ محل از مصادیق امارهٔ قضایی محسوب می‌شوند و ماهیت مستقل و جدا از امارهٔ قضایی ندارند. باوجوداین، در مواردی که در اجرای تحقیق محلی، گواهان واجد شرایط به تعداد لازم ادای گواهی کنند و شهادت آنها واجد تمام شرایط شرعی و قانونی باشد یا اطلاعات اهل محل به‌نحوی‌که مشمول عنوان «استفاضه» شود، دریافت می‌شود، در این موارد نمی‌توان آنچه حاصل شده

---

[۱]. سالارزایی، امیرحمزه و راضیه رعیتی حیدرآبادی، پیشین، ص ۷۵.

[۲]. شاملو، باقر و مهدی نیکجو، «تعارض اقرار با امارات قضایی در آرای فقها و حقوق کیفری ایران»، *فصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی*، دوره ۵۴، شماره ۲، ۱۴۰۰، صص ۴۱۷ و ۴۱۸.

است، مشمول مادهٔ ۲۵۵ ق.آ.د.م و امارهٔ قضایی شناخت، بلکه باید آن را تحت عناوین شهادت و استفاضه مورد توجه قرار داد و لازم است اثری که در شرع و قانون برای این دلایل مقرر شده است، مترتب شود.

درخصوص کارشناسی، معروف است و در اذهان جا گرفته که نظر کارشناس را امارهٔ قضایی می‌دانند. باوجوداین، با دقت در مقررات مربوط به کارشناسی می‌توان گفت این تلقی دربارهٔ کارشناسی با بیان قانون‌گذار در مادهٔ ۲۶۵ ق.آ.د.م. سازگار نیست؛ زیرا در این ماده اعلام شده است: «درصورتی‌که نظر کارشناس با اوضاع و احوال محقق و معلوم مورد کارشناسی مطابقت نداشته باشد، دادگاه به آن ترتیب اثر نخواهد داد». از این ماده فهمیده می‌شود درصورتی‌که کارشناس و نظر او واجد شرایط قانونی باشد، قاضی مکلف به صدور رأی بر اساس نظر کارشناس است و فقط درصورتی می‌تواند از صدور رأی براساس نظر کارشناس خودداری کند که آن را مخالف با اوضاع و احوال محقق و معلوم موضوع کارشناسی بشناسد. براین‌اساس، آنچه درخصوص کارشناسی مهم است، احراز وجود شرایط کارشناس و نظر او و عدم مخالفت آن با اوضاع معلوم مورد کارشناسی است و برای ترتیب اثر دادن به نظر کارشناس لازم نیست مطابقت آن با واقعیت موضوع کارشناسی نزد قاضی محرز شود. این مطلب با امارهٔ قضایی بودن نظر کارشناس سازگار نیست، بلکه آن را در ردیف سایر ادله قرار می‌دهد؛ زیرا در ادلهٔ دیگر مانند اقرار و شهادت نیز این‌گونه است که با احراز شرایط آن ادله، قاضی مکلف به صدور رأی براساس آن است، مگر آنکه علم به مخالفت آن با واقع داشته باشد (مواد ۱۲۷۶ و ۱۳۱۹ ق.م.).

با وجود آنچه گفته شد، قانون مجازات اسلامی (مصوب ۱۳۹۲) در تبصرهٔ مادهٔ ۲۱۱ به‌گونه‌ای سخن گفته است که از آن امارهٔ قضایی محسوب شدن نظر کارشناس و مشروط بودن اعتبار و اثر آن به علم‌آور بودن آن استنباط می‌شود. این موضع قانون‌گذار قانون مجازات اسلامی، نه فقط با بیان قانون‌گذار در قانون آیین دادرسی مدنی (مادهٔ ۲۶۵) هماهنگ نیست، بلکه با آنچه از بیانات فقها درخصوص اعتبار نظر اهل خبره فهمیده می‌شود، نیز سازگار نیست؛ زیرا در فقه، بیشتر فقها از اعتبار نظر اهل خبره سخن به میان آورده‌اند، بدون اینکه از لزوم حصول علم یا اطمینان از آن حرفی بزنند و فقط بعضی از ایشان، اعتبار نظر اهل خبره را مشروط به حصول وثوق و اطمینان اعلام کرده‌اند.[1]

نتیجه‌گیری

از آنچه در این مقاله گفته شد، می‌توان چنین نتیجه گرفت که تعریف امارهٔ قضایی در قانون مدنی از چنان گستردگی برخوردار است که هر آنچه قاضی را در رسیدن به واقعیت موضوع دعوا راهنمایی و هدایت کند و در قانون با عنوان دیگری به‌عنوان دلیل شناخته نشده باشد، دربرمی‌گیرد. بنابراین، امارهٔ قضایی یکی از ادلهٔ اثبات دعواست که در مقایسه با ادلهٔ دیگر، مصادیق بسیار متنوع را دربرمی‌گیرد و به تناسب این تنوع مصادیق و تأثیری که در ذهن قاضی ایجاد می‌کند، کاربردهای مختلف در دعاوی به شکل اثبات موضوع یا تکمیل ادلهٔ دیگر دارد. با وجود تمایز این دلیل از شهادت، اقرار، سوگند و کارشناسی، این دلیل مواردی از مصادیق ادلهٔ یادشده را که به‌خاطر جمع نبودن شرایط، تحت آن عناوین قابل استناد نیست، شامل می‌شود. در مقایسه با علم قاضی، وضعیت امارهٔ قضایی، وضعیت ادلهٔ دیگر است که ممکن است موجب علم شود. در چنین مواردی، آنچه محقق شده از نظر وسیله و سبب، امارهٔ قضایی و از نظر نتیجه و هدف، علم قاضی است و هر دو عنوان، قابل استنادند. معاینهٔ محل و تحقیق محلی، ماهیتی جدای از امارهٔ قضایی ندارند، بلکه از مصادیق شاخص آن هستند، مگر اینکه بتوان در تحقیق محلی به گواهی واجد شرایط یا استفاضه دست یافت.

---

[1]. برای دیدن بیانات فقها در این زمینه ر. ک. حسن زاده، مهدی، ***بررسی فقهی حقوقی کارشناسی و ارزش اثباتی آن***، قم: انتشارات دانشگاه قم، ۱۳۸۸، صص ۱۴ به بعد.

منابع

فارسی

کتاب

۱. اجتهادی، عباس و دیگران، ***گزیده آرای دادگاه‌های حقوقی***، تهران: نشر میزان، ۱۳۷۴.

۲. امامی، سید حسن، ***حقوق مدنی***، جلد ۶، تهران: انتشارات ابوریحان، بی‌تا.

۳. پژوهشگاه قوه قضائیه، ***مجموعه آرای قضایی دادگاه‌های تجدیدنظر استان تهران (حقوقی) دی ۱۳۹۱***، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه، چاپ دوم، ۱۳۹۳.

۴. پژوهشگاه قوه قضائیه، ***مجموعه آرای قضایی دادگاه‌های تجدیدنظر استان تهران (حقوقی) فروردین ۱۳۹۲***، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه، چاپ اول، ۱۳۹۳.

۵. پژوهشگاه قوه قضائیه، ***مجموعه آرای قضایی شعب دیوانعالی کشور (حقوقی) زمستان ۱۳۹۱***، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه، چاپ دوم، ۱۳۹۳.

۶. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ***ترمینولوژی حقوق***، تهران: کتابخانه گنج دانش، ۱۳۷۲.

۷. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ***دانشنامه حقوقی***، جلدهای ۱ و ۵، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۵.

۸. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ***دائرةالمعارف علوم اسلامی قضایی***، جلد۱، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۱.

۹. حسن‌زاده، مهدی، ***بررسی فقهی حقوقی کارشناسی و ارزش اثباتی آن***، قم: انتشارات دانشگاه قم، ۱۳۸۸.

۱۰. حمیتی واقف، احمد علی، ***ادله اثبات دعوا***، تهران: نشر حقوقدان، ۱۳۸۷.

۱۱. دیانی، عبدالرسول، ***ادله اثبات دعوا در امور مدنی و کیفری***، تهران: انتشارات تدریس، ۱۳۸۶.

۱۲. شمس، عبدالله، ***ادله اثبات دعوا***، تهران: انتشارات دراک، ۱۳۹۰.

۱۳. شیخ‌نیا، امیرحسین، ***ادله اثبات دعوی***، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۷۵.

۱۴. صدرزاده افشار، سیدمحسن، ***ادله اثبات دعوی در حقوق ایران***، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۵.

۱۵. عظیمی، محمد، ***ادله اثبات دعوی***، بی‌جا، مؤسسه انتشارات هاد، ۱۳۶۹.

۱۶. کاتوزیان، ناصر، ***اثبات و دلیل اثبات***، جلد ۲، تهران: نشر میزان، ۱۳۸۵.

۱۷. کاتوزیان، ناصر، ***عدالت قضایی گزیده آراء***، تهران: نشر میزان، ۱۳۸۲.

۱۸. مهاجری، علی، ***شرح قانون آیین دادرسی مدنی***، جلد ۲، تهران: گنج دانش، ۱۳۸۰.

۱۹. ناصری، فرج الله، ***امارات در حقوق مدنی ایران***، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا.

مقاله

۲۰. تدین، عباس، «محکومیت با استناد به فیلم به‌عنوان دلیل اثباتی»، *دوفصلنامه رویه قضایی (حقوق کیفری)*، دوره ۱، شماره ۱، ۱۳۹۵، صص ۲۳-۲۵.

۲۱. خواجه‌وند، مظاهر و محمدمهدی احمدی، «بررسی جایگاه اماره قضایی ابزارهای نوین در حقوق کیفری ایران»، *فصلنامه نظارت و بازرسی ناجا*، دوره ۱۴، شماره ۵۴، ۱۳۹۹، صص ۱۰۶-۸۵. https://doi.org/10.22034/si.2021.95531

۲۲. سالارزایی، امیر حمزه و راضیه رعیتی حیدرآبادی، «ادله تقدم نوعی امارات قضایی بر امارات قانونی»، *مجله پژشکی قانونی ایران*، دوره ۲۴، شماره ۱، ۱۳۹۷، صص ۷۰-۸۰.

۲۳. ستوده، حمید و علی سعیدی، «حجیت امارات قضایی بر مبنای علم قاضی»، *فصلنامه فقه*، دوره ۲۰، شماره ۷۵، ۱۳۹۲، صص ۱۷۴-۱۳۶.

۲۴. شاملو، باقر و مهدی نیکجو، «تعارض اقرار با امارات قضایی در آرای فقها و حقوق کیفری ایران»، *فصلنامه فقه و مبانی حقوق اسلامی*، دوره ۵۴، شماره ۲، ۱۴۰۰، صص۴۰۳-۴۲۱. https://doi.org/10.22059/jjfil.2022.331321.669237

۲۵. شاه حسینی، رضا، «بسترهای (منابع) اماره قضایی مرور دیدگاه استاد جعفری لنگرودی و رویه محاکم»، *فصلنامه تخصصی دانشنامه‌های حقوقی*، شماره ۵، ۱۳۹۸، صص ۲۵۰-۲۷۳.

عربی

۲۶. مغنیه، محمد جواد، ***فقه‌الامام جعفر الصادق***، جلدهای ۵ و ۶ (دو جلد در یک مجلد)، قم: انتشارات قدس محمدی، بی‌تا.

References

Books

1. Azimi, Mohammad, *Evidence*, n.p.: Had Publishing Institute, 1990. (in Persian)
2. Dayani, Abdolrasoul, *Evidence in Civil and Criminal Litigation*, Tehran: Tadris Publications, 2007. (in Persian)
3. Ejtehadi, Abbas, et al. *Selected Judgments of Civil Courts*, Tehran: Mizan Publishing, 1995. (in Persian)
4. Emami, Seyyed Hassan, *Civil Law*, Vol. 6, Tehran: Aboureihan Publications, n.d. (in Persian)
5. Hamyati Vaghef, Ahmad Ali, *Evidence*, Tehran: Lawyer Publications, 2008. (in Persian)
6. Hasanzadeh, Mahdi, *Jurisprudential and Legal Analysis of Expertise and Its Evidentiary Value*, Qom: University of Qom Press, 2009, (in Persian)
7. Jafari Langroudi, Mohammad Jafar, *Encyclopedia of Islamic Judicial Sciences*, Vol. 1, Tehran: Ganj-e Danesh, 2002. (in Persian)
8. Jafari Langroudi, Mohammad Jafar, *Legal Encyclopedia*, Vols. 1 and 5, Tehran: Amirkabir Publications, 1996. (in Persian)
9. Jafari Langroudi, Mohammad Jafar, *Legal Terminology*, Tehran: Ganj-e Danesh Library, 1993. (in Persian)
10. Judiciary Research Institute, *Collection of Judicial Decisions: Tehran Province Courts of Appeal (Civil Matters) – December 2012 and January 2013*, Tehran: Judiciary Press and Publications Center, 2nd ed, 2014. (in Persian)
11. Judiciary Research Institute, *Collection of Judicial Decisions: Tehran Province Courts of Appeal (Civil Matters) – March and April 2013*, Tehran: Judiciary Press and Publications Center, 1st ed, 2014. (in Persian)
12. Judiciary Research Institute, *Collection of Judicial Decisions: Branches of the Supreme Court (Civil Matters) – Winter 2013*, Tehran: Judiciary Press and Publications Center, 2nd ed, 2014. (in Persian)
13. Katouzian, Nasser, *Judicial Justice: Selected Judgments*, Tehran: Mizan Publishing, 2003. (in Persian)
14. Katouzian, Nasser, *Proof and Evidence*, Vol. 2, Tehran: Mizan Publishing, 2006. (in Persian)
15. Mohajeri, Ali, *Commentary on the Civil Procedure Code*, Vol. 2, Tehran: Ganj-e Danesh, 2001. (in Persian)
16. Moghniyeh, Mohammad Javad, *Jurisprudence of Imam Ja'far al-Sadiq*, Vols. 5 and 6 (two volumes in one), Qom: Qods-e Mohammadi Publications, n.d. (in Arabic)
17. Naseri, Farajollah, *Presumptions in Iranian Civil Law*, n.p.: n.pub., n.d. (in Persian)
18. Sadrzadeh Afshar, Seyyed Mohsen, *Evidence in Litigation under Iranian Law*, Tehran: University Publishing Center, 2006. (in Persian)
19. Shams, Abdollah, *Evidence*, Tehran: Derak Publications, 2011. (in Persian)
20. Sheikh-Nia, Amir-Hossein, *Evidence*, Tehran: Enteshar Joint-Stock Company, 1996. (in Persian)

Articles

21. Khajeh-Vand, Mazaher, and Mohammad Mahdi Ahmadi, "Examining the Status of Judicial Presumptions Derived from Modern Tools in Iranian Criminal Law", *NAJA Supervision and Inspection Quarterly*, Vol. 14, Issue 54, 2021, pp. 85–106. https://doi.org/10.22034/si.2021.95531. (in Persian)
22. Salarzaei, Amir Hamzeh, and Razieh Ra'iyati Heydarabadi, "Arguments for the Priority of Judicial Presumptions over Statutory Presumptions", *Iranian Journal of Forensic Medicine*, Vol. 24, Issue 1, 2018, pp. 7۰–80. (in Persian)
23. Shah-Hosseini, Reza, "The Grounds (Sources) of Judicial Presumption: A Review of Professor Jafari Langroudi's Views and Court Practice", *Specialized Quarterly Journal of Legal Encyclopedias*, Issue 5, 2020, pp. 250–273. (in Persian)
24. Shamlou, Bagher, and Mahdi Nikjou, "Conflict Between Confession and Judicial Presumptions in the Opinions of Jurists and Iranian Criminal Law", *Jurisprudence and Principles of Islamic Law Quarterly*, Vol. 54, Issue 2, 2021, pp. 403–421. https://doi.org/10.22059/jjfil.2022.331321.669237 (in Persian)
25. Sotoudeh, Hamid, and Ali Saeidi, "The Evidentiary Value of Judicial Presumptions Based on the Judge's Knowledge", *Quarterly Journal of Jurisprudence*, Vol. 20, Issue 75, 2013, pp. 136–174 (in Persian).
26. Tadayon, Abbas, "Conviction Based on Video Footage as Evidentiary Proof", *Bi-Quarterly Journal of Judicial Precedents (Criminal Law)***,** Vol. 1, Issue 1, 2016, pp. 23-25. (in Persian)

This page is intentionally
left blank.